

ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.6

Дембицька Н. М.

РОЗВИТОК ПІДПРИЄМЛИВОСТІ ТА СТАВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ДО ОСОБИСТОЇ ВЛАСНОСТІ В ПРОЦЕСІ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Дембицька Н. М. Розвиток підприємливості та ставлення школярів до особистої власності в процесі економічної соціалізації. У статті аналізуються вікові закономірності розвитку ставлення школярів до особистої власності. Останнє обґрунтовується як особистісний чинник розвитку культури підприємливості – показника економічної соціалізованості на етапі навчання у закладі загальної середньої освіти. На кожному віковому етапі спостерігаються значущі зміни в процесі розвитку економічної культури школяра: від ідеалізації відносин привласнення, мистецтво розбудови яких полягає переважно в стратегії економії (на етапі молодшої школи), через зростання суперечливості в ставленні до особистої власності на тлі негативно-тривожних переживань (на підлітковому етапі) до відносно внутрішньо узгодженого несуперечливого позитивно-раціонального ставлення у старшокласників. Констатовано розвиток моральної складової ставлення до особистої власності як системотворчий чинник культури підприємливої людини у школярів.

Ключові слова: економічна культура особистості, особистість школяра, психологічне ставлення, особиста власність, економічна соціалізація, підприємливість.

Дембицкая Н. Н. Развитие предпринимчивости и отношения школьников к личной собственности в процессе экономической социализации. В статье анализируются возрастные закономерности развития отношения школьников к личной собственности. Последнее обосновывается как личностный фактор развития культуры предпринимчивости – показателя экономической социализованности на этапе обучения в учреждении общего среднего образования. На каждом возрастном этапе наблюдаются значительные изменения в процессе развития экономической культуры школьника: от идеализации отношений присвоения, искусство развития которых состоит преимущественно в стратегии экономии (на этапе начальной школы), через нарастание противоречивости в отношении к личной собственности на фоне негативно-тревожных переживаний (на подростковом этапе) до относительно внутренне согласованного непротиворечивого позитивно-рационального отношения у старшеклассников. Констатировано развитие нравственной составляющей отношения личной собственности как системообразующий фактор культуры предпринимчивого человека у школьников.

Ключевые слова: экономическая культура личности, личность школьника, психологическое отношение, личная собственность, экономическая социализация, предпринимчивость.

Постановка проблеми. Великий науковий і практичний інтерес сьогодні становить вивчення тенденцій, яких набуває процес розвитку економічної культури підростаючого покоління українців. Йдеться про зміни в пізнанні, оцінюванні економічних явищ та готовності діяти в умовах ринкової економіки. Це важливо, зокнайперше, у просторі тих взаємин, які лежать в основі будь-якої економіки – відносин власності. Ставлення до себе та інших як суб'єктів цих відносин, а також до самих об'єктів привласнення – до матеріальних і духовних благ – є показником розвитку економічної культури особистості. Особливо гостро це питання постає в шкільному віці. Це ті вікові етапи, коли економічна соціалізація відбувається переважно в непередбачуваних, стихійних умовах періодичного включення у відносини купівлі-продажу, отримання освітніх послуг (наприклад, спортивні секції, позашкільне навчання тощо) на тлі браку досвіду безпосередніх регулярних стосунків з суб'єктами економіки в інших сферах економічної діяльності (наприклад, у фінансовій сфері – інвестування, кредитування, у сфері зайнятості – працевлаштування/найм на роботу, у сфері оподаткування тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, проблемі розвитку ставлень особистості до різних економічних явищ присвячено достатня кількість праць. Це переважно дослідження ставлення різних категорій населення до грошей [4; 5]. Цим констатується зосередженість уваги дослідників переважно на монетарному аспекті економічної соціалізації молоді (на ставленні до кишенькових грошей та їх соціалізуючій ролі). Але монетарна соціалізація – це тільки одна зі складових процесу становлення економічної культури дитини. Оскільки останній протікає у більш широкому контексті – у відносинах власності [1], – то важливим для розуміння багатьох його закономірностей є вивчення особливостей становлення окремих складових економічної культури учнів у просторі відносин особистої власності.

Метою статті є висвітлення результатів аналізу розвитку ставлення до особистої власності від молодшого шкільного віку до ранньої юності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Проблема підприємливості [1; 4; 7] як ознаки соціалізованості особистості в умовах ринкової економіки тривалий час досліджується у вітчизняній психологічній науці. Вона обґрунтовується як показник, індикатор розвитку економічної

культури особистості [1; 5]. Якщо виходити з розуміння економічної культури як результату розвитку тих соціально-психологічних якостей особистості, що забезпечують її гармонійне входження у економічні відносини, то психологічне ставлення до економічної дійсності, основу якої становлять відносини власності, є, на наш погляд, тією категорією, в якій цілковито втілюється сутність досліджуваного явища. Спираючись на теоретичні уявлення про психологічне ставлення, розвинені в роботах В.М. М'ясищева [2], В. Познякова [4], І. Сушкова [6] та інших, ми розглядаємо психологічне ставлення до власності як цілісну систему індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами її дійсності, в якій відображаються стосунки з іншими людьми з приводу привласнення, щонайперше, особистих матеріальних і духовних благ.

Ставлення до особистої власності формується в ході набуття індивідуального досвіду об'єктивно існуючих зв'язків з іншими суб'єктами привласнення. Отже, досвід встановлювати і підтримувати ці зв'язки опосередковує реакцію (позитивну/негативну, адекватну/неадекватну) особистості на факт втручання в її приватність, у її особистий психологічний простір, усі складові якого вона вважає «своїми», «власними», отже, такими, які належать їй, право на владу над якими вона має. У такому погляді на об'єкти особистого володіння та їх привласнення ми спираємось на теорію приватності І. Альтмана та дослідження феноменології психологічного простору особистості К. Нартової-Бочавер [3]. Згідно з ними, кількість і якість приватності, що переживається, визначає якість життя в усіх проявах. Навіть більше: послідовниця І. Альтмана, М. Вольфе [8] через феномен екологічної та фізичної власності якраз і визначає приватність особи. Доступність для особистості об'єктів, на які вона може пред'явити свої права на ексклюзивне володіння (ідеї, переконання, речі, території тощо), з дитинства формує здатність відстоювати свою незалежність і самостійність, наявність власної життєвої позиції, здатність уникати маніпулятивного впливу, інтегрованість і переживання автентичності буття, сприяє формуванню ідентичності особистості, здатність організувати й управляти своїми взаєминами з іншими – тобто сприяє формуванню соціально зрілої, соціалізованої людини. В психології існує багато досліджень психологічних механізмів, які забезпечують дотримання приватності і свого права на особисту власність. Персоналізація середовища, проєкція на нього своїх характеристик можуть розглядатись як одні з вагомих психологічних механізмів привласнення блага, перетворення його на «своє», особисто належне.

Оцінно-емоційне відображення об'єктивної реальності і набуття нею статусу суб'єктивної реальності у формі психологічного ставлення особистості до фактів привласнення тих чи інших об'єктів є тим психічним утворенням, на різних рівнях організації якого, чи-то в різних аспектах функціонування проявляється людина як суб'єкт зв'язків із зовнішнім світом, зокрема, з оточенням, яке може пред'являти свої права на його частину.

Потребу в особистих речах, контактах, смаках і пріоритетах, згідно з ідеями В. М'ясищева, визначаємо як конативну (від латинського «conare» – прагнути, домагатись) тенденцію оволодіння. Отже, механізм ставлення, зокрема до особистої власності, напряду виражає процес привласнення благ у стосунках з тими, хто претендує на ці блага. В позитивному чи негативному характері таких реакцій криється вибірковість зв'язків з іншими суб'єктами привласнення. В. М'ясищев обґрунтовує доцільність віднесення потреби до поля феноменології ставлень особистості, оскільки «основними конституюючими компонентами потреби є: 1) суб'єкт, який відчуває потребу; 2) об'єкт потреби, 3) своєрідний зв'язок між суб'єктом та об'єктом, що має певну функціональну нейродинамічну структуру, яка проявляється у переживанні тяжіння до об'єкта і в активному устремлінні до володіння ним» [2, с. 8].

Проаналізуємо основні закономірності розвитку ставлення школярів до об'єктів особистого володіння: матеріальних, наприклад, особистих речей, та нематеріальних, таких як інтелектуальний потенціал – власні знання та ідеї, трудовий потенціал – власні зусилля та праця, особисті контакти. Досліджуваними були школярі закладів загальної середньої освіти м. Києва та Київської області: 232 учні початкової школи, 216 учнів основної школи та 124 учні старшої школи. Учням пропонувалось за 5-бальною шкалою оцінити своє ставлення до названих вище об'єктів особистого володіння, співвіднівши їх з 19-ма твердженнями, що виражали різні нюанси ставлення.

Кластеризація 6 образів об'єктів особистого володіння (особисті речі, знайомі, кишенькові гроші, власні зусилля і праці, власні здібності та вміння, особисті знання та ідеї) методом міжгрупових зв'язків показала наступні результати. Для всіх досліджених вікових груп школярів (окрім старших підлітків) особисті знання та ідеї являють собою окрему самостійну групу об'єктів привласнення (рис. 1). Примітним є те, що інтелектуальний потенціал (особисті знання та ідеї) сприймаються старшими підлітками у тісному зв'язку з працею та матеріальними (кишеньковими грошми, особистими речами) та соціальними (знайомими) цінностями. Загалом слід відмітити, що тільки на етапі старшого підліткового віку у ставленні школярів до особистої власності починаються трансформації: починають диверсифікуватись внутріособистісні потенційні ресурси (особисті знання/ідеї, зусилля/праця та особисті здібності/уміння, утворюючи самостійні кластери). Очевидно, в

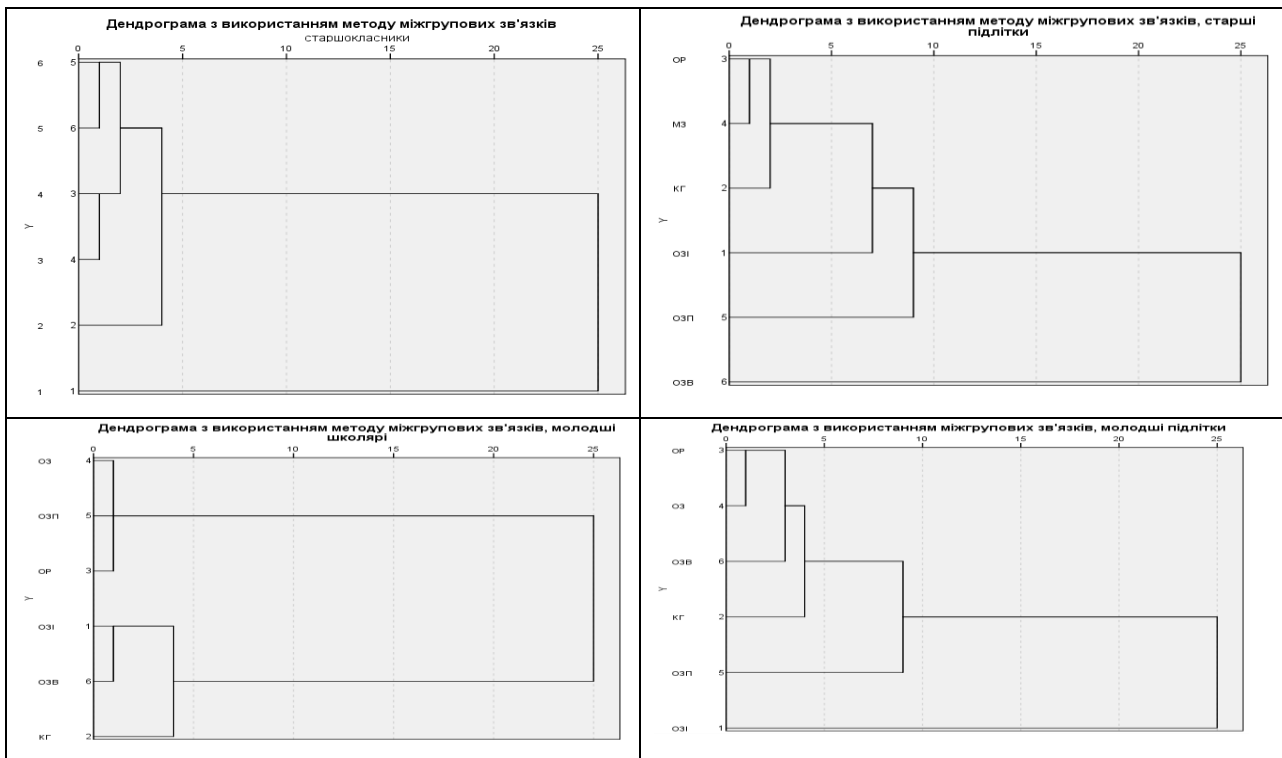

Рис. 1. Кластеризація образів особистої власності, школярі різного віку

Примітка: OP – особисті речі, ОЗ – особисті знайомства, ОЗВ – особисті здібності і вміння, КГ – кишенькові гроші, ОЗП – особисті зусилля і праця, ОЗІ – особисті знання та ідеї

основі цієї тенденції лежить посилення когнітивного компонента ставлень особистості до світу і до себе в ньому. І тільки на етапі навчання у старшій школі школяр цілковито усвідомлює усі переваги від «володіння» усіма складовими особистої власності для реалізації себе в економіці: гроші в старшому шкільному віці усвідомлюються як самостійна цінність, поряд з трудовим та інтелектуальним потенціалами. Таким чином, підтверджується емпірично теза В. М'ясищева про те, що на етапі ранньої юності когнітивна складова ставлення до оточуючого світу починає превалювати, зумовлюючи раціональне бачення свого особистісного потенціалу, в тому числі – у сфері економічних відносин. Так, наближеність кластеру «кишенькові гроші» до таких двох внутріособистісних ресурсів в економічних відносинах, як «особисті знання та ідеї» і «особисті зусилля та праця», свідчить про усвідомлення старшокласниками значущості власних особистісних якостей, особистого трудового та інтелектуального потенціалу для перспектив матеріального самозабезпечення.

Розглянемо також особливості конативного компонента ставлення учнів до об'єктів особистого володіння, який також вивчався із застосуванням методу семантичного диференціалу. Учням було запропоновано оцінити на предмет відповідності їх власній думці 38 тверджень за п'ятибальною шкалою. Перелік тверджень було сформовано на основі аналізу нами джерел, присвячених питанням способів привласнення та оперування власністю: наприклад, заробіток власною працею («праця людину годує»), утриманство («ні сіло, ні впало, дай, мамо, сала»), шахрайство («забезпечити життя не гріх і на чужих ідеях, аби за них не платити»), бандитизм («сьогодні щось у когось забирати – це безбідно існувати») тощо.

У результаті факторизації масиву отриманих оцінок учнів з використанням процедури Varimax-обертання методом головних компонент нами отримано п'ять найбільш навантажених факторів, згідно зі структурою яких школярі бачать способи оперування власністю. Так, перший, найбільш могутній фактор становив 45% загальної дисперсії ознак і включав *легальні активно-креативні способи привласнення*. Це твердження «будь-які знання можуть давати прибуток, якщо ти знайшов їм правильне застосування», «у зебракуванні в метро і на вулицях не бачу нічого осудного», «чому б не заробляти власними знаннями: більше дбаєш – більше маєш», «людина живе за принципом: хто дбає, той і має»). Другий фактор (8% загальної дисперсії) означає протилежний смисл, оскільки пов'язаний з *кримінально-агресивними способами привласнення*. Його утворюють переважно такі твердження: «забезпечити життя не гріх і на чужих ідеях, аби за них не платити», «розуміє тих, хто прагне привласнити щось силою: іноді це єдино правильний спосіб заробити», «в лотерею грати – гроші наживати», «сьогодні щось у когось відбирати – це безбідно існувати». Третій фактор (5% загальної

дисперсії) пов'язаний з *принциповою орієнтацією опитаних на самозабезпечення*: «не розумію людину, яка живе за рахунок пенсії своїх старих родичів», «на чийсь силу знайдеться й більша сила: тільки так можна ствердитись у сучасному бізнесі». Четвертий фактор (4,5%) означає, на наш погляд, *нелегальні шахрайські способи привласнення*: «живе не по кишені: доки єсть, то й шелесть», «живе за принципом: дурний дає, а розумний бере», «головне натиснути на людину – і отримаєш все, що тобто потрібно». І останній фактор (4%) обіймає *легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків*: «великі прибутки і чесний бізнес – речі несумісні», «смішно шукати власника валізи, залишеної в маршрутці, краще забирай і йди звідти», «переконаний, що одягаючись з секонд-хенду, можна добряче економити».

Маючи на меті отримати інформацію про прихований смисл, який школярі вкладають у способи привласнення, ми застосували до результатів факторного аналізу процедуру кластеризації з використанням методу міжгрупових зв'язків (рис. 2).

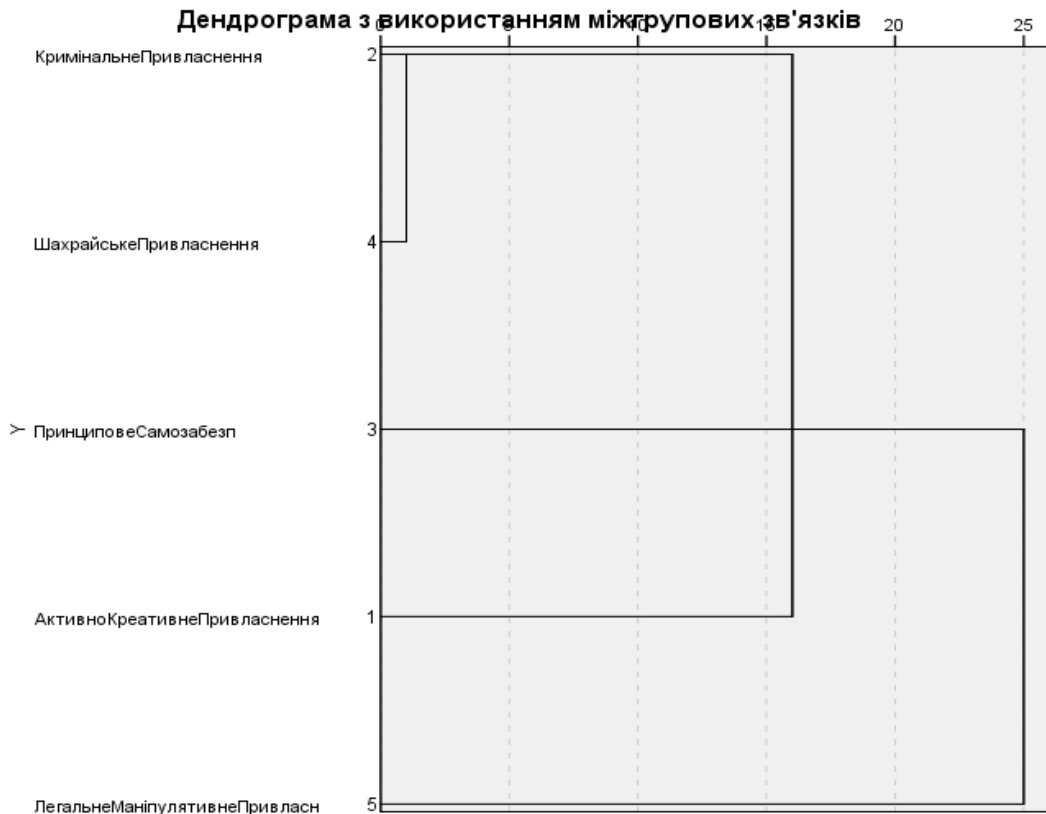

Рис. 2. Кластеризація способів привласнення особистих благ, школярі

Примітка: 1 – легальні активно-креативні способи привласнення, 2 – кримінально-агресивні способи привласнення, 3 – принципова орієнтація на самозабезпечення, 4 – шахрайські способи привласнення, 5 – легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків

Таким чином, привертають увагу виділені дві групи смислових одиниць, за якими школярі категоризують способи привласнення благ в сучасному суспільстві – повсякденні практики привласнення і практики отримання надприбутків – такі, що виділяються окремо, але при цьому також визнаються легальними маніпулятивними, та навряд чи практикованими пересічним українцем. Уже в такому розподілі смислових одиниць бачимо здатність школярів «уловлювати» подвійні стандарти сучасної суспільної моралі, коли поряд із чесними креативними способами привласнення благ легальними визнаються і маніпулятивні, нечесні способи отримання надприбутків у великому бізнесі. При цьому серед повсякденних практик привласнення школярі чітко розрізняють дві групи способів, які можна визначити як моральні і аморальні. До таких, які здійснюються з дотриманням норм суспільної моралі, школярі відносять принципові орієнтації на самозабезпечення (і, відповідно, не приймають утриманство і різні способи паразитизму за рахунок інших) та легальні активно-креативні способи привласнення. Аморальними визнаються кримінально-агресивні та шахрайські способи привласнення. Нас цікавило і процентне співвідношення самих школярів, що підтримують моральні чи аморальні способи привласнення (табл. 1).

Способи привласнення і оперування особистою власністю школярів

	Молодші школярі	Молодші підлітки	Старші підлітки	Старшокласники
Аморальні	10%**	48%*	62%**	36%*
Моральні	90%**	52%*	38%	75%**

* - при $p < 0,001$; ** - при $p < 0,05$ за t-критерієм Стьюдента.

Показники з табл. 1 свідчать про те, що для підлітків (більшою мірою – для старших) прийнятними є кримінальні та шахрайські способи привласнення. Щоправда, в більш старшому віковому періоді спостерігається тенденція до значного зниження кількості тих, хто підтримує аморальні способи. Ми пояснюємо такі тенденції кризовим характером самого підліткового періоду, коли особистість ще тільки апробує різні способи набуття благ. Взнаки дається і прагнення набутти реальну автономію від дорослих, в тому числі у сфері матеріального забезпечення. Очевидно, процес усвідомленого самовизначення способів його досягнення відбувається у юнацькому віці. Та ж сама тенденція спостерігається і з моральнісною їх оцінкою. Так, на вибір моральних способів привласнення орієнтована переважна більшість молодших школярів, молодших підлітків і старшокласники. Старші підлітки не показують такої схильності на рівні статистично значущих показників.

Згідно з результатами опитування за модифікованим нами варіантом для школярів тестом загальної схильності до підприємництва [1] з'ясовано, що в молодшому шкільному віці складові підприємливості тільки починають проявлятися і усвідомлюватися. Жоден з них не розвинений на високому рівні. У молодших підлітків провідними складовими підприємливості є креативність (у 46%, при $p < 0,05$) і мотивація досягнень (43%, при $p < 0,05$), у старших підлітків – автономія (у 40%, при $p < 0,05$). І в старшому шкільному віці ситуація змінюється кардинально: підприємливість старшокласників переважно підтримується у старшокласників мотивацією досягнень (у 63%, при $p < 0,001$), внутрішнім локусом контролю (у 53%, при $p < 0,05$), зростанням рівня автономії (у 42%, при $p < 0,05$). Найбільш пізно (у старшокласників) актуалізується фактор локусу контролю, найбільш ранніми є креативність і мотивація досягнень – починаючи з молодшого підліткового віку. Для визначення статистично значущих розбіжностей у змінах в складових підприємливості при переході від однієї вікової категорії до наступної використано t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

На основі визначених особливостей ставлення школярів до особистої власності та особливостей розвитку підприємливості нами визначено вікову динаміку їх економічної соціалізації. Для цього використано метод кластерного аналізу. Кластеризації піддано масив даних, отриманих за усіма методиками вивчення ставлення молодших школярів до особистої власності (авторський семантичний диференціал), до грошей (опитувальник М.Ю. Семенова), GET2test - тест на загальну схильність до підприємливості, модифікований нами для школярів. Кластерна структура особливостей соціалізованості молодших школярів є нескладною. В ній виділено три основні групи складових, які свідчать про загальну обізнаність молодших школярів у питаннях підприємливості, яку вони прямо пов'язують з наявністю у людини інтелектуального та трудового потенціалу: найбільш могутній кластер (у 63% опитаних) утворений усіма шкалами за тестом загальної схильності до підприємництва та ставлення до особистих знань/ідей та здібностей/вмінь. Другий кластер (у 32% опитаних) об'єднав в одну смислову групу такі складові досліджуваного феномена, як шкала позитивного раціонального ставлення до грошей та мистецтва управління грішми разом зі шкалою фіксації на грошах та мотиву економії, причому окремою гілкою в цьому кластері є особисті кишенькові гроші. Таким чином, оперування принаймні кишеньковими грішми у молодших школярів асоціюється з мистецтвом управління ними, зокрема, з економією. Третій кластер містив оцінкові, зокрема негативно-тривожні складові ставлення до особистих грошових ресурсів (негативні емоції щодо грошей поряд з терапевтичною їх функцією та сприйняттям грошей як задоволення, а також тривогу щодо грошей і мотив фінансової безпеки). Отже, наприкінці молодшого шкільного віку ставлення дітей до особистої власності є досить реалістичним і водночас суперечливим. Вони загалом обізнані у особистісних ресурсах, які асоціюють з образом підприємливої людини (інтелектуальний та трудовий потенціал). Окрім того, в цілому мають ідеалістичне позитивно-раціональне уявлення про людину, яка володіє мистецтвом управління грішми. Водночас певну суперечливість у таке ставлення вносять негативні переживання та тривога, пов'язані з грошовою безпекою (у 45% опитаних), якій, очевидно через економічну некомпетентність, не можуть зарадити. Отже, в цьому віці вже сформовані ідеалістичні уявлення про особистісні чинники підприємливості та, водночас, монетарний аспект відносин особистої власності зумовлює негативно-тривожні переживання через прагнення досягти фінансової безпеки.

В економічній соціалізованості молодших підлітків відображається інший, переважно моральнісний, вимір відносин особистої власності. Так, виявлено два кластери ознак особистості,

вододіл між якими проходить, як на наш погляд, на межі «прийнятне-неприйнятне». Причому, нерозгалуженим, однозначним є кластер, що включає поряд зі шкалою креативності ще й ставлення до матеріальних (кишенькові гроші та особисті речі) і нематеріальних (особисті зусилля/праця, знання/ідеї, здібності/вміння) благ, а також особистих контактів (які, очевидно, асоціюються з джерелами впливу) – виявлено у 57% опитаних. На наш погляд, особливістю економічної соціалізації молодших підлітків є те, що в системі їх економічних ставлень ув'язані воедино цінність креативності як здатності провадити зміни в існуючих відносинах з уявленням про необхідність зовнішніх (матеріальних та соціальних) і внутріособистісних ресурсів.

Іншим є більш складний кластер (у 43% опитаних), який включає три особливі для молодших підлітків ознаки соціалізованості. Перша включає її оцінкові аспекти, а саме афективне суперечливе ставлення до грошей: задоволення від грошей поряд з переживанням грошового напруження і негативних емоцій, а також тривоги через гроші і усвідомлення мотиву фінансової небезпеки. Друга група стосується конативного аспекту соціалізованості, а саме зв'язку ознак підприємливості (щонайперше, схильності до виваженого ризику та локусу контролю) і активно-креативних способів привласнення. Третя група також відображає конативний аспект досліджуваного процесу, акцент в якому полягає у зв'язку ознак підприємливості в частині автономії та мотиву досягнень з легальними маніпулятивними способами привласнення. Таким чином, у молодшому підлітковому віці на фоні суперечливої оцінки відносин особистої власності школярі чутливі до зовнішніх і внутріособистісних ресурсів для змін у стосунках щодо привласнення. Вони чутливі також до проявів підприємливості в людині, причому – в системі моральнісних координат. З одного боку, пов'язують такі складові підприємливості, як автономію і мотивацію досягнень з легальними маніпулятивними способами привласнення. З іншого боку, схильність до виваженого ризику корелює в їхньому ставленні з активно-креативними способами привласнення.

Найбільш суперечливим і складним, в тому числі за кластерною структурою, є етап економічної соціалізації у старшому підлітковому віці. Особливості економічної соціалізації на цьому етапі визначаються такими двома групами чинників, що суперечать одна одній і передають чутливість старших підлітків до способів привласнення, поділених переважно за принципами суспільної моралі. Отже, виявлено такі ознаки економічної соціалізації старших підлітків. З одного боку, 56% опитаних «уловлюють» ризиковані кримінальні способи привласнення благ, пов'язуючи з негативно-ірраціональним ставленням до грошей та невмінням ними управляти. Цей кластер заснований на марнотратстві, сприйнятті грошей як задоволення і депривованій потребі в автономії, незалежності, а також на схильності до ризикованих форм економічної поведінки та кримінальних способах привласнення благ та мотиві уникнення невдач. З іншого боку, 60% опитаних старших підлітків чутливі до активно-креативних способів привласнення на фоні позитивно-раціонального ставлення до грошей. Ці показники економічної соціалізації прямо пов'язані з позитивним ставленням і до матеріальних (в тому числі – до грошей), і до духовних об'єктів привласнення, відсутністю тривоги через матеріальну незабезпеченість і переживанням фінансового благополуччя, а також внутрішнім локусом контролю та вибором активно-креативних способів привласнення.

Особливості економічної соціалізації старшокласників відзначаються актуальністю для них, по-перше, настання/невідворотності відповідальності за міру ризикованості та незалежності у прийнятті економічних рішень (чутливими є 45% опитаних старшокласників). Цей кластер ознак соціалізованості утворений суто складовими підприємливості (схильністю до автономії та незалежності, до виваженого ризику та внутрішнього локусу контролю). По-друге, для старшокласників вагомою є опора на особистісні ресурси (трудові та інтелектуальні), практикування активно-креативних способів привласнення з опорою на особисті здібності і вміння та з активним протестом проти утримання (54% опитаних). Даний кластер свідчить про чутливість старшокласників суто до суспільно прийнятних способів привласнення.

Висновки. Наведені результати дослідження спонукають до наступних узагальнень. Показано, що ставлення школярів до особистої власності є особистісним чинником розвитку підприємливості, відповідно, економічної соціалізації, на етапі навчання у закладі загальної середньої освіти. На кожному віковому етапі спостерігаються значущі зміни в процесі розвитку економічної культури школяра. Констатовано розвиток ознак економічної соціалізованості у напрямі від ідеалізації відносин привласнення, мистецтво розбудови яких полягає переважно в стратегії економії (на етапі молодшої школи), через наростання суперечливості в ставленні до особистої власності на тлі негативно-тривожних переживань у підлітковому віці до відносно внутрішньо узгодженого несуперечливого позитивно-раціонального ставлення старшокласників. Констатовано розвиток моральної складової ставлень до особистої власності як системотворчий чинник економічної соціалізації школярів.

Перспективним для подальших досліджень може стати вивчення інших індивідуально-психологічних, соціально-психологічних чинників становлення культури підприємливої людини в учнівської молоді.

Список використаних джерел

1. Дембицька Н. М. Модифікація Тесту загальної схильності до підприємництва для школярів [Електронний ресурс] / Н. М. Дембицька // Psychological Journal (Психологічний часопис), – 2019. – Vol. 5. – Issue 11. – P. 133–148. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11.9> <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/748/458>
2. Мясичев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / В. Н. Мясичев. – М. : Институт практической психологии. – Воронеж, НПО 'МОДЭК', 1998. – 368 с.
3. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008.
4. Социальная психология российского предпринимательства: информационно-исследовательская база данных / [отв. ред. В. П. Позняков]. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2014. – 585 с.
5. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія [Електронний ресурс] / Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук ; за ред. Н.М. Дембицької. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. – 346 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>
6. Сушков И. Р. Психология взаимоотношений (Б-ка социальной психологии) / И. Р. Сушков. – М., Екатеринбург : Академический проект, ИП РАН, Деловая книга, 1999. – 448 с.
7. Caird, Sally. General measure of Enterprising Tendency test [Електронний ресурс] / Sally Caird, 2013. – Режим доступу : www.get2test.net
8. Wolfe, M. Childhood and Privacy / M. Wolfe // I. Altman, J. Wohlwill. – N.Y.-London, 1978. – P. 175–255.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Dembytska N. M. Modyfikatsiia Testu zahalnoi skhylnosti do pidpriemnytstva dlia shkoliariv [Elektronnyi resurs] / N. M. Dembytska // Psychological Journal (Psykhologichnyi chasopys), – 2019. – Vol. 5. – Issue 11. – P. 133–148. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11.9> <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/748/458>
2. Mjasishhev V. N. Psihologija otoshnenij : izbrannye psihologicheskie trudy / V. N. Mjasishhev. – M. : Institut prakticheskoi psihologii. – Voronezh, NPO 'MODJEK', 1998. – 368 s.
3. Nartova-Bochaver S. K. Chelovek suverennyi: psihologicheskoe issledovanie sub#ekta v ego bytii / S. K. Nartova-Bochaver. – SPb. : Piter, 2008.
4. Social'naja psihologija rossijskogo predprinimatel'stva: informacionno-issledovatel'skaja baza dannyh / [otv. red. V. P. Poznjakov]. – M. : Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta, 2014. – 585 s.
5. Sotsialno-psykhologichne zabezpechennia ekonomichnoi sotsializatsii molodi: monohrafiia [Elektronnyi resurs] / N.M. Dembytska, I.K. Zubiashvili, O.V. Lavrenko, T.I. Melnychuk ; za red. N.M. Dembytskoi. – K. : Instytut psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. – 346 s. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474>
6. Sushkov Y. R. Psykhohyia vzaymootnoshenyi. (B-ka sotsyalnoi psykhohyy) / Y. R. Sushkov. – M., Ekaterynburh : Akademicheskyyi proekt, YP RAN, Delovaia knyha, 1999. – 448 s.
7. Caird, Sally. General measure of Enterprising Tendency test [Elektronnyi resurs] / Sally Caird, 2013. – Rezhym dostupu : www.get2test.net
8. Wolfe, M. Childhood and Privacy / M. Wolfe // I. Altman, J. Wohlwill. – N.Y.-London, 1978. – P. 175–255.

Dembytska, N. M. The development of comprehensive school students' entrepreneurship and personal property values during their economic socialization. The article deals with the development of comprehensive school students' entrepreneurship and personal property values. From the early adolescence, the role of rational aspects in the system of personal values increases: the intrapersonal intellectual and labor potentials become more conscious as resources of material self-sufficiency.

When in high school, students become fully aware of all the benefits of "owning" all the components of personal property in order to realize themselves in the economy. The development of the motivational aspect of attitudes is characterized by a tendency to reduce the number of those who support immoral ways of appropriation during high school years. Such tendencies are due to the adolescents' natural desire to try out different ways of acquiring benefits and gain real autonomy from adults.

It is shown that each age period brings significant changes in the development of students' economic culture. Comprehensive school students' economic socialization develops from idealized appropriation relations, which rely mainly on the strategy of economy (primary school), through increased contradictions in the personal property values coupled with negative anxious experiences (secondary school) to relatively rational values (high school). The moral component of personal property values has been shown to be a systematic factor of students' economic socialization.

Keywords: economic culture of the individual, student's personality, value, personal property, economic socialization, entrepreneurship.

Відомості про автора

Дембицька Наталія Миколаївна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Dembytska, Nataliia Mykolaivna, PhD, Senior Research Fellow, Leader Research Fellow, Laboratory of organizational and social psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6978-7655>

E-mail: natalyde@ukr.net